

Čtení o romském psaní²

Toto tematické číslo *Romano džaniben* je zasvěceno literatuře.³ Všechny jeho standardní části – odborné recenzované články v úvodu, recenzní článek, nerecenzované stati i závěrečná rubrika knižních recenzí a anotací – se tak či onak dotýkají literatury Romů a dohromady tvoří pestrý kaleidoskop, z něhož pozorný čtenář načerpá jak tipy na současnou tvorbu, tak inspirativní teoretické návody, jak ji číst a interpretovat. V tomto editoriale nastíním vybrané romsko-literární milníky lokálního i světového charakteru zhruba od sedmdesátých let 20. století do současnosti, naznačím typické problémy, se kterými se tato mladá literatura potýká, dotknu se některých současných pozitivních trendů v primární tvorbě i její reflexi a na závěr stručně představím texty samotné.

Většinový názor na romskou literaturu ve světě i v České republice je ten, že jde o odchylku, která do stereotypního vzorce Romů coby výslednice nesystematického vzdělávání, nezájmu o jiné než každodenní praktické záležitosti a absence psané formy mateřského jazyka nezapadá. Odborná romistická obec sleduje písemnictví Romů od jeho prvních výskytů ve dvacátých a třicátých letech 20. století v Sovětském svazu, respektive na přelomu šedesátých a sedmdesátých let 20. století v Československu, veřejnost o něm však zpravidla neví. Ve světovém měřítku se první zásadnější publikace představující tento fenomén laikům objevily kolem roku 2000: nejprve (nepovedeně editovaná) antologie světového romského psaní *The Roads of the Roma* (Cesty Romů – Djurić a kol. 1998) a následně lépe zvládnutá, ale povahou spíše středoškolská monografie *Die Literatur der Roma und Sinti* srbského Roma Rajka Djuriće (Literatura Romů, 2002). V České republice se produkční práci kolem romského psaní, jeho obhajobě a popularizaci celoživotně věnovala Milena Hübschmannová (1933–2005), která napsala několik obsáhlých odborných textů, zakládajících romskou literární vědu v ČR (Hübschmannová 1999b; 2000; 2006; okrajově rovněž 1993 a 1999a).

M. Hübschmannová byla při tom, když se romsky psaná literatura v období Svazu Cikánů-Romů (1969–1973) rodila, nepřestala jí aktivně pomáhat ani po zániku Svazu v období normalizace a s obnovenou silou se znovu vrhla do práce po roce 1989. Byla doslova u všeho a své kompletní know-how – to, co Alena Scheinostová

1 Autorka je překladatelka, romistka a anglistka. E-mail: karolina.ryvolova@centrum.cz

2 Jak citovat: Ryvolová, K. 2019. Čtení o romském psaní. *Romano džaniben* 26 (1): 5–14.

3 Skutečnost, že stejné tematické číslo připravují i dva další ústřední hráči na poli romistiky, časopis Gypsy Lore Society *Romani Studies* a časopis *Critical Romani Studies*, vydávaný Středoevropskou univerzitou (CEU) a Evropským romským institutem pro umění a kulturu (ERIAC), ilustruje pozornost, kterou si tento fenomén získává.

nazývá „malým kompendiem (...) romské kultury a historie“ (2006b: 287) – se vždy znovu pokoušela vtělit do svých článků v jeho úplnosti. Její výklad romské písemné slovesnosti proto stojí na širokých základech, které však z dnešního hlediska nejsou ani tak literárně-vědné, jako spíš etnograficko-antropologické.

Toto téma dále a podrobněji rozvíjejí někteří její žáci a následovníci jako Jan Červenka (mj. 2017, či dříve v Olahová, Červenka 2013), Helena Sadílková (mj. 2002, in Kramářová, Sadílková 2007, či Sadílková in Giňa et al. 2013), Milada Závodská (mj. 2016, 2017, 2018), Karolína Ryvolová (mj. 2002, 2013, 2014, 2015, 2018, 2019) nebo Alena Scheinostová (mj. 2005, 2006a, b, 2010). Ti ve svých studiích a diplomových a disertačních pracích uplatňují některé standardní nástroje disciplín, jež jsou jim východiskem, jejich dílčí příspěvky jsou však stále rozeseté po řadě publikací a jednotná zastřešující monografie v Česku zatím chybí.⁴

Nechybí jenom základní monografie o romské literatuře, ale dlouhou dobu rovněž absentovala kvalitní recepce ze strany jak většinové, tak menšinové kritiky. Přístup autorů se pohyboval na škále od naprostého odmítání (v r. 2011 zamítl Respekt uveřejnění povídek A. Gini pro jejich „průměrnost“),⁵ přes vlažnou shovívavost (pozdější recenze na sebrané spisy A. Gini v Respektu 6/2014) po nekritické nadšení (tradičně všechna romská tištěná i elektronická média, jejichž práce se spíš než kritické reflexi podobá PR), přičemž ani jeden z nich nelze považovat za zvlášť objektivní. Zvláště většinová kritika pak podléhala tzv. strukturální cenzuře, jak ji popsal Pierre Bourdieu (2013), tedy „předsud(kům) (...) na základě většinových kritérií“ (Ryvolová 2015: 1525). Zánikem institucionální cenzury (představované asimilační politikou) romské písemnictví po roce 1989 nevstoupilo automaticky do českého literárního kánonu jako rovnocenný hráč, ale muselo se utkat s hůře postižitelnou, protože neuvědomělou, cenzurou diktovanou habitem, tedy tím, „jak se co dělá“ (podrobně táž 2015).

Když v roce 2005 zakladatelka Semináře romistiky a největší popularizátorka romské literatury nenadále zemřela, zůstalo po ní úctyhodné překladatelské a redaktorské dílo a řada rozpracovaných projektů. Její žáci dokázali některé z nich úspěšně převzít a završit, vzpomeňme například vydání *Žijeme ve skrytu* Ceiji Stojky a *Sudby Ursitorů* Matéo Maximoffa (obě Argo 2008, 2009) díky (jinak neúspěšnému) projektu Next Page Foundation *Romani Library* nebo vydání sebraných spisů Andreje Gini (Giňa, Ryvolová, Sadílková 2013). V samé spisovatelské práci však nastalo období literárního útlumu. Bylo potřeba znovu vybudovat Seminář romistiky (tehdy) při Ústavu jižní a centrální Asie FFUK, do té doby plně závislém na osobnosti jeho zakladatelky, což si žádalo značnou pozornost romistů, a romská

4 Zdařilým počinem, který na jednom místě shromažďuje značné množství informací o psaní Romů, jsou dvě metodologické publikace k práci s romskou literaturou, určené pedagogům a žákům základních škol, *Druhá směna* (Romea 2012) a *Rozumění* (Kher 2013).

5 Email od redaktora týdeníku Respekt K. Ryvolové z 19. 6. 2011.

mediální obec přes dílčí pokusy zachovat Hübschmannové odkaz⁶ spíše vyčkávala. Romští literáti dílem otáleli, dílem si bez pobídek a příležitostí pramenících z osobní vazby na svou mentorku a její žáky nevěděli rady, což se projevilo markantním útlumem tvorby Romů a její absencí ve veřejném prostoru. Zároveň se však začali objevovat někteří jedinci, kteří své texty dokázali uveřejnit bez produkční výpomoci spřízněných romistů (Perský 2005, Eliášová 2008, Erös 2008 aj.).

Praktickou pomoc literatuře psané romsky přinesla ratifikace Evropské charty regionálních a menšinových jazyků Českou republikou v roce 2007, ze které do budoucna plynula podpora romskojazyčných publikací ze státního rozpočtu.⁷ Zásadnější obrat pak předznamenal dnes už legendární projekt *Šukar laviben le Romendar* na webových stránkách serveru Romea v roce 2011 a na něj bezprostředně navazující založení nakladatelství romské literatury Kher. Ve vzájemné součinnosti se těmito platformám podařilo znovu podchytit již zavedené autory a motivovat je ke psaní a současně objevit celou řadu nových jmen. Kher se velice intenzivně věnuje osvětové a přednáškové činnosti, organizuje čtení romských autorů v regionech a snaží se plošně působit na romskou i neromskou veřejnost a jejich přijetí romské literatury.

Potřeba romskou literaturu hájit a explikovat, dokladující nesamozřejmost spojení Romové a psaní, totiž nevymizela s odchodem M. Hübschmannové. Do určité míry se do tohoto umetání chodníčku zapojují všichni její žáci a následovníci z obavy, že bez kontextu a návodu k použití bude literatura psaná Romy vysmívána a nepochopená, jako se to v porevolučních časech stalo s reedicí *Romských pohádek* (Hübschmannová: 1999b). Pokus tehdejšího Ministerstva školství dostat romskou slovesnost plošně do škol skončil naprostým odmítnutím ze strany pedagogů, kteří se navzdory obsáhlé předmluvě M. Hübschmannové jasně definující romské pohádky jako záležitost dospělých obávali morálního ohrožení svých svěřenců. Dobová anekdota je signifikantní v několika ohledech – nasvědčuje latentní rasismus tehdejší učitelské obce, dále ukazuje tendenci státních struktur volit unáhlená, nepromyšlená a nepoučená systémová řešení a rovněž je důkazem, že úvody nikdo nečte a sebelepší výkladová stať samotné dílo nespasí. Nicméně si troufám tvrdit, že k podobně hloupé reakci by mezi pedagogy v současnosti už nedošlo.

6 V letech 2006 a 2007 pořádala Romea *Literární cenu Mileny Hübschmannové*, z níž uveřejnila i sborník *To nej... Z literární ceny Mileny Hübschmannové*. Dobře nastartovaný projekt bohužel po dvou letech utichl.

7 V průběhu let se podpory dostalo např. nadaci Nová škola na pořádání literární soutěže v romském jazyce *Romano suno / Romský sen*, časopisu *Romano džaniben* na digitalizaci a online zpřístupnění archivu časopisu – včetně zde publikovaných literárních textů a dalších textů v romštině – nebo nakladatelství Kher na publikace *Moji milí* (2014), *Mek jekb, Lido! Kaštanskukere vakeribena andal e herria / Ještě jedno, Lido! Kaštánková vyprávění z herny* (Ferková 2018) a *O mulo! Povídky o duchách mrtvých* (2019).

Historicky první čtení romských autorů v Knihovně Václava Havla na původní adrese v Řetězové ulici 24. 11. 2011. V programu bylo uvedené jako „Na vakerav me – miro jilo vakerel (To nemluví já – mluvím moje srdce)“ | Zleva Irena Eliášová, Ilona Ferková a Andrej Giňa | Foto: Lukáš Houdek

Historicky první čtení romských autorů v Knihovně Václava Havla na původní adrese v Řetězové ulici 24. 11. 2011 | Zleva Jana Hejkrliková, Irena Eliášová a Ilona Ferková | Foto: Lukáš Houdek

Dnes, v roce 2019, můžeme totiž s jistým zadostiučiněním prohlásit, že naznačené problémy romské literatury už mají jinou podobu, nebo se dokonce významně posunuly směrem k řešení. Po cézuře způsobené smrtí Hübschmannové se už znovu etabloval nevelký, ale čilý a ambiciózní romský literární provoz charakterizovaný veřejnými čteními a vystoupeními autorů v respektovaných médiích. První romské čtení v Knihovně Václava Havla *Na vakerav me, miro jilo vakerel* 24. 11. 2011 předznamenalo spolupráci s kulturním stánkem, zaštitěným nespornou morální autoritou někdejšího prezidenta a současně věhlasem jeho nynějšího dramaturga Jáchyma Topola.⁸ Díky důslednosti Českého rozhlasu, který romské literární pořady připravuje a často a hrdě reprizuje,⁹ nebo každoročnímu festivalu Noc literatury, která romské autory zapojuje již tři roky v řadě,¹⁰ se spojení „romský spisovatel/spisovatelka“ stává bezpříznakovým a obecně akceptovaným. Také v Brně se díky činnosti MRK dějí významné věci: výstava o literatuře *Čalo vodi / Sytá duše* v roce 2006 vedla k vydání stejnojmenné antologie romské prózy (Kramářová, Sadílková 2007), literatura má své místo v Bulletinu MRK a Muzeum se rovněž opakovaně zapojilo do festivalu Mikroměsto, např. v roce 2015 pozváním a uvedením autorek sbírky *Slunce zapadá už ráno* (Houdek, Ryvolová 2014).

Další významnou institucí, která si romskou literaturu nejnověji vzala za svou, je pražská Ústřední městská knihovna. V rámci světového hudebního festivalu Khamoro 2017 poskytla útočiště doprovodnému literárnímu programu Gavoro, na podzim téhož roku uspořádala autorský večer Iloně Ferkové a v průběhu roku 2019 uvedla celý cyklus čtyř romských čtení ve spolupráci s Karolínou Ryvolovou a romským literárním klubem *Paramisara*. V rámci klubu (zřizovatelem je Slovo 21, z. s.) probíhá čilá výměna zkušeností, vznikají nové vazby napříč republikou a toto síťování přímo vede k vzájemnému čtení a redakci. V neromských i romských mediálních kruzích rostou vnímaví a poučení kritici (v poslední době např. Marie

8 Sbírká ženské romské prózy *Slunce zapadá už ráno* (Knihovna Václava Havla, Praha 2014) editorů Lukáše Houdka a Karolíny Ryvolové je jen jedním z konkrétních výstupů této spolupráce.

9 Např. povídky Ilony Ferkové „Válek na nudle“ a „Zemřela, protože chtěla žít po romsky“ pro ČRo připravila M. Hübschmannová a natočil je Josef Melč v roce 1998. *Tuláka* Tery Fabiánové v přednesu Vlastimila Brodského režírovala v roce 1999 Markéta Jahodová. Povídky Eriky Olahové „Ukradený pláštík“ a „Černý hřebec“ v režii Vladimíra Gromova byly natočeny v roce 2008 a v současné době se připravují povídky Ilony Ferkové „Dříví“, „Márnice“ a „Nedělní oběd“ ze sbírky *Ještě jedno, Lído! Kaštánkový příběhy z herny* v režii Jakuba Doubravy.

10 Herci zvůcných jmen čtou na neotřelých místech Prahy ze světové literatury v českých překladech, záštitu nad každou literaturou obvykle přebírá velvyslanectví dané země nebo jejich kulturní domy. První ročník s romským zastoupením pomohla zorganizovat pražská romistika a Karolína Ryvolová, v následujících letech se o přítomnost romského psaní na festivalu začalo starat Nakladatelství romské literatury Kher, které každoročně žádá o finanční podporu u státních institucí. V roce 2018 četla Simona Babčáková z novely Jany Hejkrlikové *Má inkoustová léta* v Kampusu Hybernská, v roce 2019 interpretovala Zuzana Bydžovská povídku Ilony Ferkové „Zařikávač Poker“ v Jedličkově ústavu na Vyšehradě a na rok 2020 se připravuje čtení z díla Andreje Gini v podání Jana Ciny.

Voslářová – iliteratura, Ivan Adamovič – Deník N, Honza Vojtíšek – Howard, Renata Berkyová, Eva Danišová – Romea ad.).

V posledním desetiletí se v rámci romistických a jiných sociálně-vědných konferencí na mezinárodní úrovni prosazují literární panely. Už v roce 2009 vyšlo díky aktivitě Cécile Kováčsházy z Francie speciální literární dvojčíslo *Études tsiganes* (č. 36, 37), opírající se o mezinárodní kolokvium na univerzitě v Limoges uskutečněné 13. a 14. listopadu 2008, a další literární číslo téhož časopisu péčí téže editorky následovalo v roce 2011 (č. 43).¹¹ V rámci výroční komparatistické konference ve Vídni roku 2016¹² zorganizovala rakouská filoložka Beate Eder-Jordan panel „A Challenge for Comparative Literature: The dynamics of Romani Literatures and Their Many Languages”. Společně tyto události napomohly ustanovit jakousi mezinárodní obec romistů-literárních vědců, která je od té doby v nepravidelném, ale funkčním kontaktu. V rámci každoročních konferencí mezinárodní romistické společnosti Gypsy Lore Society se literatura jako nosné téma již také ustanovila a např. v Reykjavíku v roce 2019 měla svůj samostatný panel.

Rovněž se objevil nový pokus pojmut světovou romskou literaturu koncepčně. *Romani Writing: Literacy, Literature and Identity Politics* Paoly Toninato (2014; viz Ryvolová 2016) není dokonalá, ale je to solidně vybádaná, teoreticky velmi dobře podložená a rozhodně inspirativní práce.

Z hlediska prezentace literatury psané Romy lze bohužel za promarněnou šanci považovat ambiciózní projekt Isabel Raabe a Franzisky Sauerbrey ze SRN s názvem *RomArchive*, který se měl stát největší digitální volně přístupnou databází evropské romské kultury. Přestože byl po pěti letech příprav slavnostně spuštěn již v lednu 2019, do dnešního dne není jeho literární část (nejen) za Českou a Slovenskou republiku kompletní: scházejí fotografie aktérů, díla samotná i jejich překlady, a to i přesto, že vše bylo včas odevzdáno a autorská práva často velmi složitě ošetřena.

Uvedené skutečnosti naznačují, že romská literatura se poznenáhlu přesouvá ze sféry malých etnických literatur, přitažlivých svým neškoleným projevem a současně odsouzených setrvávat na okraji literárního pole (Bourdieu 2010), do pole samého. Svědčí o tom narůstající literární provoz, zájem většinové a vznik menšinové kritiky, zvyšující se frekvence romské publikační činnosti i vzájemné vymezování jednotlivých aktérů. Toto literární pole je prozatím v zásadě nediferencované, ale vznik autonomního pólu, spoléhajícího na symbolický kapitál, a heteronomního pólu, kde je finanční úspěch zárukou hodnoty, už klepe na dveře.

11 C. Kováčsházy ve svém úvodníku postuluje, že do budoucna by se mělo mluvit o romských literaturách v množném čísle.

12 <https://icla2016.univie.ac.at/de/gruppenveranstaltungen/>

Toto číslo otevírá článek Karolíny Ryvolové, který se snaží nasvítit vznik české romské literatury v letech 1969–1973 na stránkách dvou dobových periodik vydávaných Svazem Cikánů-Romů, *Informačního zpravodaje* a *Románo lil*. Mapuje úsilí romských elit o založení vlastního časopisu a detailně čtenáře seznamuje s literárním obsahem řečených periodik, přičemž vynáší na světlo některé doposud méně známé informace. S jejím textem úzce souvisí recenzní článek Jekatyeriny Dunajevy o sovětském/ruském divadle Romen reflektující dvě monografie věnované Romům v (sovětském) Rusku – *Between Two Fires: Gypsy Performance and Romani Memory From Pushkin to Post-Socialism* Alainy Lemon a *New Soviet Gypsies: Nationality, Performance, and Selfhood in the Early Soviet Union* autorky Brigid O'Keeffe. Tušené paralely mezi obdobím existence českého Svazu Cikánů-Romů, vzniknuvšího s posvěcením strany v rámci dobových struktur, ale s vážně míněnou národnostní agendou samotných romských aktérů, a tzv. korenizací, tedy budováním nového sovětského státu prostřednictvím podpory národnostních menšin a jejich kultur včetně Romů, se po přečtení obou textů stávají mnohem zřetelnější. Pro obě období se jeví jako zásadní vyjednávání a konstrukce romské identity v rámci budování nových, ideologicky radikálních společenských pořádků, provázené množstvím kompromisů, případů kolonizovaného vědomí i některých odvážnějších konfrontací známých především z českého kontextu.

Jan Červenka se ve svém textu „Tradičnost a modernost v romské autorské literatuře: kontrast motivicko-stereotypického a strukturálního pohledu“ zaměřil na probíhající individualizaci romských autorů a jejich odklon od folklorních útvarů a paradigmát. Na příkladech z díla Vlada Oláha, Margity Reiznerové, Eriky Olahové a Eleny Lackové ilustruje, že to, co se často interpretuje jako tradiční folklorní motivy – umístění děje do původních osad nebo mýtického (indického) bezčasí – je ve skutečnosti signálem odluky od folkloru. Naopak v dílech orální slovesnosti, jakými jsou romské pohádky zaznamenané Milenou Hübschmannovou (1999b), se jejich vypravěči nebáli zcela současných motivů a rekvizit, aniž by tím kompromitovali tradičnost pohádkářství v romských komunitách. Červenka se dále dotýká paralel mezi českým a romským obrozením a nabízí interpretační rámce pro jejich vzájemnou podobnost.

Martin Shaw v článku „Za tajemstvím doprovodných textů: Politická agenda v kolaborativním životním příběhu Gordona Silvestera Boswella *The Book of Boswell: Autobiography of a Gypsy*“ aplikuje svou ústřední tezi rozpracovanou v *Narrating Gypsies, Telling Travellers* (Ryvolová 2011) na konkrétní dílo z roku 1975 a názorně ukazuje, jak vypravěč umně vyjednává své různé agendy buď v součinnosti, anebo naopak navzdory gypsyloristické agendě editora a jeho zájmové skupiny. Přestože svět semi-itinerantních anglických Romů, úzce provázaný s neromskými travellerskými skupinami, je tomu českému poměrně vzdálený, základní principy interference editorských postupů do původního etnického životního příběhu mají univerzální platnost a pro českou romistickou obec budou určité poučné.

Konkrétní změny v celkovém nastavení romské literatury dobře ilustruje nerecenzovaná literární část na stranách 113–151. Čtenáře zde čekají romské eseje na téma „Romové v 21. století“ zkušených autorek Evy Danišové a Ilony Ferkové a o generaci mladší, nadějně Stanislavy Mikové, dále česky psané, výrazně satirické povídky Věry Horváthové nebo rozhovor s Květoslavou Podhradskou a její svižná a zábavná zpráva o životě Romů v anglické emigraci v romštině a češtině. Tento oddíl ukazuje tematický i formální rozlet současných autorů, jejich nespornou ambici vykročit z tradičních žánrů a postupů, respektive se jimi nenechat svazovat, aniž by docházelo k nějakému radikálnímu rozchodu s jejich romstvím (více o autorkách a jejich díle v úvodníku k literární části „Čerstvý vítr v romské literatuře“, s. 109–111). Precizní příprava autorských textů a potřeba neztratit nad nimi v žádné fázi kontrolu je další známkou zrání romské autorské obce. Jak k tomuto zrání a popularizaci romské literární tvorby přispívá nakladatelství romské literatury Kher, založené v roce 2012 v návaznosti na romský literární projekt na webových stránkách Romey *Šukar laviben le Romendar* (2011), se lze dočíst v článku „Osm let činnosti nakladatelství romské literatury Kher“ (s. 153–166).¹³

Závěrečná sekce přináší čtyři recenze beletrie a jednu reflexi odborného textu. U beletrie se vždy jedná o tituly publikované v roce 2019, ať už jde o překlad románu *Tatitatitati: mami* maďarského romského básníka a prozaika střední generace Tamáse Jonáse (Attila a Marta Pató), nejnovější publikaci nakladatelství Kher *O mulo! Povídky o duchách zemřelých* (Magda Gáborová), autobiografický román romsko-arménské literátky domovem v USA Oksany Marafiotiové *Žij tam, kde jsou písne* (Radka Patočková a Lenka Jandáková) nebo paměti Emila Ščuky *Cikánský baron jsem já* (Stano Daniel). Jak je v *Romano džaniben* zvykem, část recenzí pochází od romských autorů. Relativní četnost romských titulů na českém knižním trhu v uplynulém roce je rozhodně potěšující. Závěrečná recenze drobné práce bulharské filoložky Sofie Zahové *History of Romani Literature* z roku 2014 seznamuje s dalším pokusem pojmout romské psaní z nadhledu a globálně. Co její knížka obsahuje, se čtenář dozví z textu Jany Gáborové.

¹³ Viz též text zakladatele nakladatelství Kher L. Houdka k tehdejšímu dění – otištěn v *RDž* 1/2012 (Houdek 2012).

Literatura

- Bourdieu, P. 2010. *Pravidla umění. Vznik a struktura literárního pole*. Brno: Host.
- Bourdieu, P. 2013. Cenzura a užití formy. In: Pavlíček, T., Píša, P., Wögerbauer, M. (eds.). *Nebezpečná literatura? Antologie z myšlení o literární cenzuře*. Brno: Host, 51–82.
- Červenka, J. 2017. Prvky cizích pravopisů v pravopisu severocentrální romštiny – proměny v teorii a ediční praxi od počátku systematického pravopisu do přelomu osmdesátých a devadesátých let 20. století. *Romano džaniben* (2): 71–98.
- Djurić, R., Hancock, I., Dowd, S. (eds.). 1998. *The Roads of the Roma*. Hertfordshire: University of Hertfordshire Press.
- Djuric, R. 2002. *Die Literatur der Roma*. Berlin: Parabolis.
- Eliášová, I. 2008. *Naše osada*. Liberec: Krajská vědecká knihovna.
- Erös, R. 2008. *Cadík*. Praha: Dauphin.
- Ferková, I. 2018. *Ještě jedno, Lído! Kaštánkovy příběhy z herny*. Praha: Kher.
- Giňa, A., Ryvolová, K. (ed.), Sadílková, H. (ed.). 2013. *Paťiv. Ještě víme, co je úcta*. Praha: Triáda.
- Houdek, L. 2012. Je budoucnost romské literární tvorby na internetu? *Romano džaniben* 19 (1): 104–124.
- Houdek, L., Ryvolová, K. (eds.). 2014. *Slunce zapadá už ráno*. Praha: Knihovna Václava Havla.
- Hübschmannová, M. 1993. *Šaj pes dovakeras / Můžeme se domluvit*. Olomouc: VUP.
- Hübschmannová, M. 1999a. Několik poznámek k hodnotám Romů. In: *Romové v České republice*. Praha: Socioklub, 16–66.
- Hübschmannová, M. (ed.). 1999b. Romové a jejich pohádky. In: *Romské pohádky*. Praha: Fortuna, 9–17.
- Hübschmannová, M. 2000. Slovesnost a literatura v romské kultuře. In: *Černobílý život*. Praha: Galery, 123–148.
- Hübschmannová, M. 2006. Moje setkání s romano šukar laviben. *Romano džaniben* 13 (ňilaj): 27–60.
- Kramářová, J., Sadílková, H. (eds.). 2007. *Čalo vodi / Sytá duše*. Brno: Muzeum romské kultury.
- Olahová, E.; Červenka, J. (ed.). 2004. *Nechci se vrátit mezi mrtvé*. Praha: Triáda.
- Perský, Z. 2005. *Kde domov můj*. Praha: Divus.
- Ryvolová, K. 2002. *Kulturní a literární paralely mezi tradiční romskou komunitou na Slovensku a židovskou komunitou ve východní Evropě*. Diplomová práce. Praha: FFUK.
- Ryvolová, K. 2011. Co na sebe prozrazují romské a travellerské životní příběhy. *Romano džaniben* 17 (1): 65–78.

- Ryvolová, K. 2013. Samas čore, aľe jekh avres dahas paťiv / Byli jsem chudí, ale jeden druhého jsme si vážili. In: Giňa, A. et al. *Paťiv. Ještě víme, co je úcta*. Praha: Triáda, 7–19.
- Ryvolová, K. 2014. *Romany Letters in the Making: Testing the Frontiers of Legitimate Literature. A Comparative Analysis of Four Romany Life Stories*. Dizertační práce. Praha: FF UK.
- Ryvolová, K. 2015. Psaní přes překážky. Role cenzury v procesu utváření romského písemnictví. In: *V obecném zájmu. Cenzura a sociální regulace literatury v moderní české kultuře 1794–2014*. Praha: Academia, 1525–1536.
- Ryvolová, K. 2016. Moc písma. *Romano džaniben* 23 (1): 67–86.
- Ryvolová, K. 2018. Mezi osadou a blikajícím šerem herny. Zrození literátky. In: Ferková, I. *De mek jekh, Lido! Kaštankuskre vakeribena andal e herňa / Ještě jedno, Lido! Kaštánkovy příběhy z herny*. Praha: Kher, 101–111.
- Ryvolová, K. (ed.). 2019. *O mulo! Povídky o duchách zemřelých*. Praha: Kher.
- Sadílková, H. 2002. *Tematická analýza romské povídkové tvorby v ČR*. Diplomová práce. Praha: FF UK.
- Sadílková, H. 2013. *Mri kuč Mileno / Moje drahá Mileno*. Z dopisů Andreje Gini Mileně Hübschmannové, 1982–2003. In: Giňa, A. et al. *Paťiv. Ještě víme, co je úcta*. Praha: Triáda, 287–309.
- Scheinostová, A. 2005. Význam časopisectví v romské literatuře. *Svět literatury* (31): 207–212.
- Scheinostová, A. 2006a. *Romipen: Literaturou k moderní identitě*. Praha: Athinganoi.
- Scheinostová, A. 2006b. Milena Hübschmannová a kánon romské literatury. In: *Romano džaniben* 13 (ňilaj): 273–280.
- Scheinostová, A. 2010. Ženská romská próza jako zápas o sebevyjádření. In: Matonoha, J. (ed.). *Česká literatura v perspektivách genderu*. Praha: Akropolis, 253–263.
- Toninato, P. 2014. *Romani Writing: Literacy, Literature and Identity Politics*. New York: Routledge.
- Závodská, M. 2016. *Rudolf Daniel: Housle a kůň. Historická analýza rukopisu se zřetelem k autorovu společenskému působení v poválečném romském etnoemancipačním hnutí v Československu*. Disertační práce. Praha: FF UK.
- Závodská, M. 2017. Umění Andreje Pešty: žít a vyprávět. In: Pešta-Corrado, A. et al. 2017. *Andrej Pešta / O fotki*. Brno: Muzeum romské kultury, 138–153.
- Závodská, M. 2018. Žákovská a studentská léta učitele Antonína Daniela. *Romano džaniben* 24 (1): 59–92.